

Т. Л. Хомич, А. В. Воробей

Фразеологічні одиниці в дитячих текстах Михайла Коцюбинського

Пропоновану статтю присвячено дослідженню лексико-семантичних особливостей фразеологічних одиниць у творах Михайла Коцюбинського для дітей.

Ключові слова: дитячі твори, фразеологічна одиниця, портретна характеристика, емоційний стан, природа.

Предлагаемая статья посвящена исследованию лексико-семантических особенностей фразеологических единиц в произведениях Михаила Коцюбинского для детей.

Ключевые слова: детские произведения, фразеологическая единица, портретная характеристика, эмоциональное состояние, природа.

This article describes the study of phraseological units lexical-semantic features in the Myhailo Kotsyubynskyi's works for children.

Key words: works for children, phraseological unit, portrait features, the emotional state, nature.

Фразеологічні одиниці становлять важливу складову в системі номінативних засобів сучасної української літературної мови. Вони функціонують як самостійні одиниці, що становлять єдність фразеологічного змісту й форми, здатні виражати свою семантику, вступати в смислові й граматичні зв'язки з іншими одиницями мови, належати до відповідних семантико-граматичних розрядів, презентувати певну образність, емоційність, оцінність.

Питанню функціонування фразеологічних одиниць у художніх творах присвячено роботи Л. Авксентьєва, С. Александрової (Бибик), І. Білодіда, М. Богдана, В. Калашника, М. Коломійця, А. Супрун, В. Ужченко, Л. Щербачук, В. Бойко, Л. Давиденко та інших учених. Лінгвісти переважно зосереджують увагу на структурно-семантичних, функціонально-стилістичних, фразеотворчих та зіставних аспектах дослідження фразеологічних одиниць художніх творів Т. Шевченка, М. Коцюбинського, М. Стельмаха, О. Довженка, М. Рильського, Остапа Вишні, О. Гончара та інших письменників.

Фразеологізм – одиниця, що має специфічне значення, постійний склад компонентів, які втратили лексичну самостійність, сукупність відмінних якісних ознак. Основною одиницею фразеології є фразеологічна

одиниця. За визначенням В. Виноградова, фразеологічна одиниця – це сполука, яка не утворюється в процесі мовлення, а відтворюється за традицією [5, с. 140].

Фразеологізми відіграють важливу роль у художньому творі. Вони образно, оцінно й експресивно відображають навколишню дійсність. Як зазначає С. Бибик, фразеологізми – активний образотворчий чинник авторської оповіді. Через них письменник передає ставлення до зображуваних подій, акцентує смислову та стильову позиції мовних засобів [2, с. 194]. Абсолютні виражальні властивості фразеологічних одиниць – образність, емоційність, експресивність, оцінність – лежать в основі функціонування фразеологізмів без змін семантики та структури [12, с. 18].

Мовотворчість М. Коцюбинського є вершиною української прози кінця XIX – початку XX ст., "видатним явищем у розвитку української літературної мови в цілому, що підняла її на вищий ступінь якості й розширила її структурно-стилістичні й конкретні художні та науково-публіцистичні засоби виразу в галузі лексики, фразеології та синтаксису" [1, с. 519]. На сьогодні фразеологічний масив творів М. Коцюбинського вивчено й проаналізовано недостатньо, що й актуалізує тему презентованого дослідження.

Творчі надбання М. Коцюбинського презентують надзвичайно багатий мовний матеріал. Зі сторінок своїх творів письменник постає як митець, який володіє різноманітними мовними засобами для забезпечення мовленнєвих потреб його персонажів. Через їхнє мовлення, емоції та почуття автор передає характер персонажів, найтонші відтінки їхнього духовного та матеріального життя, звертаючи увагу на внутрішній світ героїв, їхній зовнішній вигляд та вчинки.

У дослідників фразеологічного фонду мови значний інтерес викликають одиниці різних тематичних груп, а особливо ті, які пов'язані з людиною, її зовнішнім і внутрішнім світом, діяльністю тощо. Недаремно А. Емірова зазначає, що "фразеологія покриває переважно ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов'язані з людиною, з її баченням, оцінкою реалій, із психічними особливостями особистості – пізнавальними процесами, емоційно-вольовим аспектом психіки, індивідуально-типологічними особливостями особистості тощо" [6, с. 29–30].

Описуючи життя й побут своїх героїв, їхню суспільну діяльність, риси характеру, поведінку, письменник використовує фразеологізми різних тематичних груп, різної структури. У результаті аналізу мови дитячих текстів, які обрано джерелами для презентованої роботи ("Хо", "Маленький грішник", "Харитя", "Ялинка"), виокремлено такі основні лексико-семантичні групи фразеологізмів:

- 1) фразеологізми на позначення портретної характеристики людини;
- 2) фразеологізми на позначення емоційного стану персонажів;
- 3) фразеологізми, що характеризують природу.

Одним із найзвичніших засобів сприйняття людиною так званої об'єктивної реальності завжди було зорове сприйняття. Психологами доведено, що перше враження про людину складається протягом тридцяти секунд, і основним чинником є саме зовнішній вигляд людини. До цього можна ставитися по-різному, але це закладено в природі людини, у її свідомості. Індивідуальною ознакою, що вирізняє людину серед інших, може бути загальне враження, яке справляє зовнішній вигляд. Він може характеризуватися як в загальному плані, так і окремо, у деталях, за якими-небудь індивідуальними рисами [4, с. 68].

Серед фразеологічних одиниць на позначення портретної характеристики в художніх текстах М. Коцюбинського для дітей актуалізується поняття кольору обличчя та частин тіла: *хоч води напийся* (9), *чистої води* (9), *аж біла голова* (8), *як золоті* (8), *борода мов туман* (9).

Очі символізують піклування, догляд, привабливість, красу, вдачу. За допомогою ока людина може вплинути на долю іншої людини. Звідси виникли різноманітні фразеологізовані вирази [14, с. 120]: *ясний погляд* (9), *великі очі – велика душа* (9), *лукаві очі* (9).

Про загальну характеристику людини та її життєву активність свідчать такі фрази: *під небо* (9), *мов кізка* (8), *перепілочка, квіточка* (8), указують на пасивність: *мов мертвий* (9), *як бомба* (8), *старий як світ* (8).

Зауважимо, що дітей у своїх текстах М. Коцюбинський наділяє милими рисами обличчя. А от старого Хо навпаки зображає старезним дідом із сивою бородою та великими очима. Тут простежується прозора контрастність поколінь.

Найбільш повно фразеологічна мовна палітра представлена фраземами на позначення емоційного стану та почуттів. Емоції – це суб'єктивні ставлення людини до дійсності, які виражаються в міміці, інтонації і, власне, у мовних засобах. Емоції людини визначаємо як упорядковану множинність фразеологічних одиниць, об'єднаних семантичною ознакою "відчувати будь-який емоційний стан", "перебувати в будь-якому емоційному стані" [11, с. 146].

Теоретичне вивчення фразеології як форми фіксації емоцій і почуттів людей пов'язане з пошуком відповідей на різні запитання. У мовознавчих працях об'єктом уваги є засоби сприймання та процес осмислення фразеологічних висловів. У них представлена своєрідність фразеологізмів на позначення емоцій і почуттів людей. Саме такі

мовно-естетичні знаки культури, як фразеологізми, мають здатність нагромаджувати позамовну інформацію.

Фразеологічні одиниці в дитячих текстах М. Коцюбинського можуть означати різні види емоційних переживань та станів, що й дало змогу систематизувати їх за такими мікрогрупами:

1) ФО на позначення переживань: *аж очі слізьми забігли* (7), *мулько на серці* (7), *ні в що вдягнутись, нічого кусати* (10), *аж кольки під грудьми* (9);

2) ФО на позначення неспокою: *аж голова паморочиться* (9), *як у пропасниці* (10), *мов град сльози* (9), *просвітку не дав* (7), *як на лихо* (7), *нам'яти вуха* (7), *як в улику* (9);

3) ФО на позначення страху: *лиха година* (10), *мороз аж до п'ят* (10), *затулити вуха* (9), *аж у п'ятах похололо* (9), *аж у очах потемніло* (9), *аж кольки під грудьми* (9), *мов у пропасниці* (9), *глянути страхові у вічі* (7), *бити на ґвалт* (9), *п'ятами накивати* (9), *пригинати вуха* (9);

4) ФО на позначення любові: *батькова хата* (10), *без пам'яті* (9), *світ не без добрих людей* (7), *з Богом бесідувати* (7);

5) ФО на позначення піднесення: *знялися з місця* (7), *грати очима* (9), *носом грає* (9), *пробийголова* (9), *мостиголова* (9), *ноги винесли* (7);

6) ФО на позначення поганого настрою: *як середа на п'ятницю* (7);

7) ФО на позначення неприємних найглибших почуттів: *залазити до серця* (9), *зазирати під шкуру комашнею* (9), *на серці миші шкребуть* (9), *пом'янути сльозою* (9), *серце кличе* (9);

8) ФО на позначення здивованості: *очі витріщити* (9);

9) фразеологічні одиниці, що позначають припинення хвилювання: *мов у церкві* (9);

10) ФО на позначення розсіяності: *ґав ловити* (7);

11) ФО на позначення надії: *жевріє вогонь* (9).

До ФО, які презентують позитивні емоції в досліджуваних дитячих текстах, зараховуємо такі: *знялися з місця* (7), *грати очима* (9) тощо. На жаль, діти М. Коцюбинського більше переживають горя, тому емоції спрямовані на виявлення негативного: *як середа на п'ятницю* (7), *ґав ловити* (7), *аж очі слізьми забігли* (7), *як у пропасниці* (10), *лиха година* (10), *очі витріщити* (9), *пригинати вуха* (9), *аж голова паморочиться* (9), *мороз аж до п'ят* (9), *носом грає* (9), *пробийголова* (9), *затулити вуха* (9), *залазити до серця* (9), *зазирати під шкуру комашнею* (9), *на серці миші шкребуть* (9), *аж у п'ятах похололо* (9), *аж у очах потемніло* (9), *пом'янути сльозою* (9), *мов у пропасниці* (9), *мов у церкві* (9), *сльози мов град* (8) тощо.

Іще однією виокремленою групою фразеологізмів є одиниці на позначення природи. Природа в дитячих текстах М. Коцюбинського різноманітна: з її темними лісами: *наче мертвий ліс* (10), *мов стіна ліс* (10), *мертво навкруги* (9), *ліс мов руки* (9), *мов залізні трійчаки* (9), *мов лапи* (9); таємничою ніччю: *як чорнило* (9), *мертва тиша* (9), *хоч голки збирай* (8) та безкраїми полями: *море колосків* (8), *червоніло поле* (8), *жито як стіна* (8), *самоцвіти* (9). Загальна характеристика світу представлена такими фразами: *не за горами* (10), *світ Божий* (9), *світ широкий* (9).

Серед названих фразеологічних одиниць переважають такі, які створені на власне українському ґрунті з відносно прозорою етимологією, що робить сприйняття твору доступним і зрозумілим читачам.

Автор активно використовує фразеологічні одиниці, до складу яких входять найуживаніші лексичні одиниці різних тематичних груп, однак значна кількість ФО групуються навколо назв частин тіла людини. Соматичні фразеологізми несуть великий потенційний указівний заряд, що реалізується у вираженні різних значень [15, с. 31].

Найбільш різноманітною й чисельною є група фразеологічних одиниць, що презентує різні аспекти емоцій.

В ідіостилі М. Коцюбинського переважають фразеологічні одиниці, утворені за структурою словосполучення, вони підкреслюють народний колорит, експресивність, емоційну виразність.

Отже, фразеологічні одиниці визначають стилетвірні риси дитячих текстів М. Коцюбинського, індивідуалізують оповідь, а також збагачують фразеологічну систему літературної мови. За допомогою стилістично маркованих фразеологізмів автор передає сільський колорит, вводить читача в побутове життя українського народу. Розмовні фразеологізми збагачують мову твору, надають їй експресивності, невимушеності. Серед стилістичних функцій у творах досліджуваного письменника найбільш виразно виявилися функції портретної та мовної характеристики персонажа, створення гумору, узагальнення та вираження експресивної оцінки.

Література

1. Білодід І. К. Мова творів М. Коцюбинського / І. К. Білодід // Курс історії української літературної мови / за ред. І. К. Білодіда. – К., 1958.

Т. 1: Дожовтневий період. – 1958. – 596 с.

2. Бирик С. П. Оповідність в українській художній прозі : монографія / С. П. Бирик ; за наук. ред. С. Я. Єрмоленко. – К. ; Луганськ : Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2010. – 288 с.

3. Васильев Л. М. Методы современной лингвистики / Л. М. Васильев. – Уфа : Издательство Башкирского университета, 1997. – 183 с.

4. Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костамаров. – М. : Русский язык, 1980. – 320 с.
5. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В. В. Виноградов // Виноградов В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М. : Наука, 1977. – С. 140–161.
6. Эмирова А. М. Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук / А. М. Эмирова. – Ташкент, 1989. – 41 с.
7. Коцюбинський М. Маленький грішник [Електронний ресурс] / М. Коцюбинський. – Режим доступу: <http://www.ukrlit.vn.ua/lib/kocubinsky/e9t.html>. – Назва з екрана.
8. Коцюбинський М. Харитя [Електронний ресурс] / М. Коцюбинський. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printthebook.php?id=53&bookid=2>. – Назва з екрана.
9. Коцюбинський М. Хо (Ранок у лісі) [Електронний ресурс] / М. Коцюбинський. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printzip.php?id=53&bookid=3>. – Назва з екрана.
10. Коцюбинський М. Ялинка [Електронний ресурс] / М. Коцюбинський. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printzip.php?id=53&bookid=11>. – Назва з екрана.
11. Охріменко М. А. Методологічні засади психолінгвістичного вивчення фразеологічних одиниць на позначення емоцій людини (на прикладі перської і української мов) / М. А. Охріменко // Наукові записки. – Кіровоград : РВВ КДПУім. В. Винниченка, 2010. – Вип. 89 (3). – Серія: Філологічні науки (мовознавство) : у 5 ч. – 424 с. – С. 145–150.
12. Рудницька Л. І. Роль фразеологічних одиниць у формуванні розгортанні контексту / Л. І. Рудницька, Л. Ф. Щербачук // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 53. – С. 17–20.
13. Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 1997. – С. 226–237.
14. Уманцева Н. Ф. Негативна оцінка людини у фразеології діалектного індивідуума / Н. Ф. Уманцева // Лінгвістика. – 2009. – № 3 (18). – С. 139–146.
15. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Харків, 1990. – 167 с.
16. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 497 с.
17. Чабаненко В. А. Теоретичні засади дослідження експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 11–18.